

ПРИКЛАДКОВИЙ КОМПОНЕНТ У СТРУКТУРІ ПРОСТОГО УСКЛАДНЕНОГО РЕЧЕННЯ

У сучасному мовознавстві спостерігається тенденція до перегляду традиційної теорії членів речення. Речення як багатомірна синтаксична одиниця мови трактується з погляду формально-граматичної і семантико-синтаксичної організації та особливостей актуального членування в процесі мовлення, а тому вимагає, зокрема, перегляду питання про відокремлену прикладку, яка характеризується своєю функцією і синтаксичним зв'язком у структурі простого ускладненого речення.

Термін “прикладка” є калькою з латинського слова *appositio*, що означає прикладання. В українській мові його вперше використали С.Смаль-Стоцький і Ф.Гартнер, хоч паралельно тривалий час уживалися й інші: “приложенє”, “прибавка”, “приложене” [8, 173-175].

Прикладання субстантива чи цілого субстантивного звороту до іменника чи займенника (іншого імені) виражає відношення між предметами позамовного світу, які називають апозитивними.

Сучасна дефініція прикладки дозволяє розглядати її функцію як своєюрідну атрибутивну: “Прикладка, апозиція – різновид означення, виражений і м е н н и к о м і узгоджений з опорним словом у формі в і д м і н к а” [15, 487]. Своєрідність прикладки визначають такі найголовніші ознаки:

- 1) прикладка і пояснюваний іменник позначають один предмет;
- 2) ознака або властивість опорного субстантива приписується через посередництво іншої субстанції як друга назва;
- 3) як субстантивний член речення прикладка виступає у структурі одновідмінкового словосполучення, вираженого іменником або його еквівалентом;
- 4) у реченні атрибутивний прикладковий компонент, на відміну від прикметникового означення, виявляє більшу або меншу автономність, виражаючи другорядну предикацію.

Проте щодо функції прикладки існують суперечливі тлумачення. Ще О.О.Потебня відзначив суттєву відмінність між граматичним атрибутом, вираженим прикметником, та атрибутом іменниковим: “Відмінність між означуваним іменником і означуючим іменником полягає в тому, що в останньому ознака не прямо приписується певній субстанції, а через посередництво іншої субстанції” [10, 105]. В основі поняття “апозиція”, за О.О.Потебнею, лежить не відносна тотожність основного слова і прикладки, а відносна незалежність, або самостійність, у реченні, під якою він розумів більшу предикативність порівняно з власне означенням (прикметниковим) [10, 110].

О.О.Потебня зазначав, що історично первісне слово було менш диференційоване на ім'я і дієслово, а іменник більш предикативним, що сприяло перебудові змісту іменника – як назви ознаки, яка мислиться самостійно. Тобто абстрагована ознака стає назвою граматичної субстанції, або речі [10, 98-99].

Ці положення проливають світло і на становлення синтаксичного зв'язку між субстантивами, що виражають апозитивні відношення на основі прикладання з метою пояснення, уточнення.

Зв'язок прикладки з опорним словом традиційно кваліфікували як повне узгодження (у роді, числі, відмінку: *дівчина-красуня, козак-багатур*) чи неповне (тільки у відмінку або ще і в числі: *гори Карпати, місто Конотон, дівчина-водій*).

Однак щодо плану змісту і плану вираження синтаксичної одиниці прикладки більш правомірним є термін “кореляція”, який повніше відбиває своєрідність субстантивного атрибута. Те, що прикладка виражає ознаку не прямо, а через посередництво іншої субстанції, дає підставу визначити її основну функцію як уточнювальну другу назву предмета. “Прикладка-іменник, за визначенням В.В.Фурашова, позначає другу назву предмета, чого немає у випадку з типовими означеннями, та й характер узгодження у прикладці має свою специфіку” [16, 284]. Ця специфіка полягає в спорідненості з предикативним зв'язком координації. У поєднанні іменника (іншого слова) у функції підмета з дієсловом (іншим призв'язковим словом) у ролі присудка передбачено семантичну і формально-граматичну координацію слів (за семами особа / не особа, чоловіча / жіноча стать, одна особа / більше як одна). У поєднанні субстантива-предмета й субстантива-атрибута виражається співвідношення тотожності предметного вияву і функціональної своєрідності одного з субстантивів (переважно постпозитивного) як другої назви. Відповідно до семантичної взаємозумовленості за змістом обох компонентів “нетиповий” атрибут (друга назва) здатний корелювати свою форму у називному відмінку, але також корелює і в непрямих відмінках, тільки по-різному, залежно від лексичного заповнення позиції атрибутивного поширювача. Такий зв'язок прикладки з означуваним іменником ґрунтується на семантичному і формальному співвідношенні мовних одиниць у структурі речення.

Проте ознаку деякої (другорядної) предикативності більшість мовознавців вбачали тільки у відокремленій прикладці (О.М.Пешковський, Д.М.Овсянко-Куликовський, Ф.І.Буслаєв та ін.). Іншу позицію висловив О.О.Шахматов, який визначив граматичну природу прикладки як члена речення, що займає проміжне місце між атрибутом та іменним складеним присудком і відрізняється від означення тим, що виражає якість-властивість субстанції через іншу субстанцію, яка є носієм цієї якості-властивості, прикладеної до названої субстанції [17, 272-273].

У працях М.І.Греча, О.Х.Востокова, Ф.І.Буслаєва та інших синтаксистів семантика апозитивних членів речення, виражених дієприкметником, дієприслівником та іменником, розглядалася як результат скорочення підрядних речень, тобто як редукована предикативність. О.О.Потебня заперечував проти такого трактування дієприкметникових і дієприслівникових зворотів, але щодо апозитивних іменних членів визнавав частку правди і вбачав місце прикладки між предикативними і непредикативними конструкціями: “Прикладка не виникла від залежного речення і не є таким реченням, а має функцію, середню між власне означенням й означальним реченням з дієслівним присудком” [10, 110]. О.О.Шахматов також розглядав апозитивні відношення у тісному зв'язку з предикативними [17, 280].

На своєрідність відокремленої прикладки, яка ускладнює семантичну і синтаксичну структуру речення, вказував і В.Матезіус – один із основоположників Празької лінгвістичної школи. Він писав: “Необхідно підкреслити, що прикладка

являє собою результат предикації, яка не утворює речення..., зберігаючи предикативний характер, вона стає просто незалежною частиною речення” [2, 171].

Відокремлена прикладка, виражаючи напівпредикативність, не реалізує властивих предикативних значень способу, часу чи особи, але здатна частково виявляти деякі з них на фоні основної предикації (зокрема значення теперішнього чи минулого часу дійсного способу) або якщо до її складу входить лексема з часовою семою. Наприклад: *Суворий Дант, вигнанець флорентійський, Встає із темряви часів середньовічних* (Леся Українка); *Ватаг їхній, чоловіча богатирського зросту, повагом рушив до капітана* (О.Гончар); *Я р о с л а в . Ви ж королям, братам моїм ласкавим, Мій передайте, прошу вас, привіт* (І.Кочерга).

На жаль, і в сучасному мовознавстві немає одностайності вчених щодо статусу відокремленої прикладки. Зрозуміло, що традиційна теорія другорядних членів речення загалом не задовольняє потребу пояснити усю різноманітність живих синтаксичних зв'язків у реченні, які виходять за межі підрядного зв'язку. Тому для підкреслення відмінності між невідокремленою і відокремленою прикладками дослідники уводять терміни “**напівпредикативний субстантивний зворот**” або “**другорядний присудок**”, а з-поміж “напівпредикативних субстантивних зворотів” виділяють так зване “**уточнення**” (Н.М.Шанський, О.Г.Руднєв, О.М.Пархоменко, Б.М.Кулик, П.С.Дудик та ін.) чи називають їх “**пояснювально-уточнюючими зворотами**” [4; 12, 13], до яких відносять дуже строкатий ряд субстантивних сполук.

В українському мовознавстві питання про відокремлені члени речення найгрунтовніше з'ясував О.С.Мельничук. “У явищі відокремлення, на його переконання, йдеться не про якісь відмінності в морфематичному оформленні відокремлюваних і невідокремлюваних членів речення і не про відмінності в структурі відповідних словосполучень, а лише про те, яку роль виконують дані члени речення в синтагматичному членуванні речення” [14, 484]. Головною умовою відокремлення прикладки, як і типового відокремленого означення, він називає перетворення з компонента єдиної простої синтагми в о к р е м у просту чи складну синтагму, співвідносну з тією, до якої входить означуване ім'я. “Як неосновна зв'язана синтагма, - пише О.С.Мельничук, - відокремлена прикладка розташовується здебільшого інверсивно в постпозиції, утворюючи додаткову синтагму щодо тієї основної, яка містить означуваний іменник”. У препозиції до основної синтагми відокремлена прикладка може стояти лише в тих випадках, коли реалізує додатковий відтінок обставинної семантики [14, 493].

І.Р.Вихованець вважає, що атрибутивні синтаксеми становлять специфічний тип відношень, що зумовлюються їх похідністю: “семантичними корелятами атрибутивної синтаксеми виступають різні предикати вихідного елементарного речення” [3, 277]. Кваліфікуючи атрибутивну синтаксему як вторинну предикатну, він, на жаль, серед виділених у семантично неелементарних простих реченнях вторинних предикатних і субстанціальних синтаксемах не називає прикладкових. Проте, як і О.С.Мельничук, наголошує на тому, що в простому ускладненому реченні виявляється її своєрідність, яка полягає у кількеступінчастості актуального членування ускладненого речення [3, 150]. Відокремлена прикладка саме і виявляє таку своєрідність: не тільки відокремлює синтагму, а й вирізняє актуальну значущість компонента, який уточнює, пояснює, ідентифікує означуване ім'я.

Отже, вагомих підстав для заміни терміна “прикладка” немає, так само як не можна підганяти різнофункціональні явища під поняття “уточнення”. Відмінність між невідокремленою і відокремленою прикладкою лежить у площині розрізнення її як компонента мінімальної синтаксичної одиниці речення, що виділяється на основі приіменникового зв'язку, і неелементарної синтаксичної одиниці – простого ускладненого речення, - у якому цей компонент (прикладка) функціонує як вторинна (другоряднопредикативна) синтаксема. Відокремлена прикладка у семантико-синтаксичній структурі речення передає різнобічні атрибутивні відношення – тотожності, уточнення, індивідуального чи видового найменування, виконуючи пояснювальну функцію, на яку нашаровується функція оцінної характеристики, що постає на основі другорядної предикації. На відміну від прикладки функція уточнення відокремленої обставини, вираженої іменниками і прислівниками, ґрунтується на зв'язку синтагми, однорідної з попередньою, співвідносною з нею.

Основним семантичним типом є прикладка з функцією ідентифікації особи чи предмета, яка може бути денотативною чи сигніфікативною.

Прикладка з функцією денотативної ідентифікації виражає ідентичність денотата на основі імені або субстантивного звороту: *Там, у штабних коридорах зустрів генерала, колишнього свого командира* (О.Гончар); *Отам вони, мабуть, і народились Три брати – Скіф, Гелон і Агафірс* (Л.Костенко).

Прикладка сигніфікативної ідентифікації кваліфікує предмет іншим терміном або більш поширено розкриває зміст поняття номінативної тотожності: *Ось японська софора, диковинне південне дерево, що квітує у липні білим та запахуєм квітом* (О.Гончар); *Колись хаотична воднева хмара спонтанно перетворилася на гігантську структуру – скупчення зірок у вигляді досить симетричної спіралі* (З журн.).

Окремий семантичний тип ідентифікації становлять прикладки уточнювально-пояснювальні, які ґрунтуються на відношенні тотожності, але уводяться в речення пояснювальними сполучниками *або, чи, тобто*, словами *інакше, по-іншому, по-нашому (-вашому)* та ін.: *Після війни на Україні дуже поширилася так звана балонна газифікація, тобто газифікація скрапленими газами* (З журн.); *Дехто з письменників прибирає собі інше ім'я, так званий псевдонім* (В.Підмогильний).

Прикладки з пояснювальною функцією уточнюють, конкретизують зміст пояснюваного слова, а їхнє другоряднопредикативне значення може бути приховане, включене до змісту слів *інакше* (*інакше можна сказати*), *так званий* (*так кажуть*), *по-іншому* (*можна сказати*), *або* (*інакше скажемо*) та ін. чи до цілого субстантивного звороту.

Пояснювально-уточнювальна ідентифікація особи або предмета часто реалізується як оцінна другоряднопредикативна характеристика у вигляді паралельної метафоричної назви до основного субстантива. Наприклад: *Летаргія – суперниця смерті – Мою душу хоронить живцем* (Г.Чубач); *Лечу за святою красою, Пісні переливні – ті діти чуття – Посію до сонця росою* (Д.Загул); *Спокійний місяць, такий, як він, сільський мандрівець, приятель його дитинства й вірних юнацьких мрій, втішив йому те злісне почуття, що була навіяла вулиця* (В.Підмогильний).

Своєрідний структурний тип становлять відокремлені ряди однорідних прикладок, кожна з яких вступає у зв'язок з пояснюваним словом, доповнюючи його визначеність за кількома характеристиками. Наприклад: *І наш синьйор, музика і*

дотепник, тиран, поет, філософ і купець, любив його, прихильний був до тебе (Л.Костенко).

Однорідний ряд відокремлених прикладок може об'єднувати узагальнювальне слово чи сполучення слів. Наприклад: *Та тільки меч – блискучий і дзвінкий - відчує знову ваш рішучий дотик, - Нам час розгорне звиклі сторінки: Любов і пристрасть... Ніжність і турботи* (О.Теліга); *І починається місяць квітень, коли все зацвітає – біла береза і проліски, золотий горицвіт та пухнастий срібно-бузковий сон* (Ю.Яновський).

Такі однорідні ряди виражають пояснювальні відношення: уточнюють родові поняття видовими. На противагу традиційному трактуванню сполучниково і безсполучниково пов'язаних однорідних прикладок як виразників внутрішньорядних у реченні сурядних відношень, у “Русской грамматике” вони розглядаються як компоненти, пов'язані підрядним зв'язком [12, 57]. Цей погляд підтримують автори “Синтаксису сучасної української мови”, виділяючи, крім власне сурядних відношень, ряди, що виражають пояснювальні відношення, коли один член ряду доповнює попередній [13, 313].

Аналіз основних типів відокремлених прикладок (денотативної і сигніфікативної ідентифікації, пояснювально-уточнювальної, оцінної характеристичної) засвідчує властиву їм домінанту - вираження суб'єктивних відношень.

Інтонаційні (просодичні) засоби є маркерами таких самостійних синтагм і характеризуються різними конфігураціями залежно від типу відокремленої прикладки (наприклад, як засіб маркування повного покриття родової назви однорідними видовими іменами, коли на письмі на місці пояснювальної паузи ставиться двокрапка). Тобто відокремлена прикладка у синтагматичному членуванні мовлення передає суб'єктивні смисли на фоні об'єктивних відповідно до позначуваної ситуації через посередництво другої назви, що є наслідком згортання попередньої предикації і введення її у структуру ускладненого простого речення як самостійної синтагми й інтонем.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бабайцева В.В. Русский язык. Синтаксис и пунктуация. – М.: Просвещение, 1979. – 269 с.
2. Вахек Й. Лингвистический словарь Пражской школы. – М.: Прогресс, 1964. – 350 с.
3. Вихованець І.Р. Граматика української мови. Синтаксис. – К.: Либідь, 1993. – 367 с.
4. Галкина-Федорук Е.М., Горшкова К.В., Шанский Н.М. Современный русский язык. Синтаксис. – М.: Учпедгиз, 1958.
5. Дудик П.С. Просте ускладнене речення. – Вінниця, 2002. – 334 с.
6. Загнітко А.П. Теоретична граматики української мови. Синтаксис. – Донецьк: Дон НУ, 2001. – 662с.
7. Лингвистический энциклопедический словарь. – М.: Сов. энциклопедия, 1990. – 683 с.
8. Москаленко Н.А. Нарис історії української граматичної термінології. – К.: Рад. школа, 1959. – 224 с.
9. Пешковский А.М. Русский синтаксис в научном освещении. – 7-е изд. – М.: Учпедгиз, 1956. – 511 с.
10. Потебня А.А. Из записок по руской грамматике. – Т.І-ІІ. – М.: Учпедгиз, 1958. – 536 с.

11. Руднев А.Г. Синтаксис современного русского языка. – М.: Высш. школа, 1963. – 364 с.
12. Русская грамматика: В 2-х т. – М.: Наука, 1980. – Т. II. – Синтаксис. – 709 с.
13. Слинсько І.І., Гуйванюк Н.В., Кобилянська М.Ф. Синтаксис сучасної української мови. Проблемні питання. – К.: Вища школа, 1994. – 670 с.
14. Сучасна українська літературна мова. Синтаксис. За заг. ред. І.К.Білодіда. – К.: Наукова думка, 1972. – 515 с.
15. Українська мова. Енциклопедія. – К.: Вид-во “Українська енциклопедія ім. М.П.Бажана”. – 2000. – 750 с.
16. Фурашов В.И. О синтаксической категории определения в современном русском языке // Проблемы учебника русского языка как иностранного. Синтаксис. – М.: Русский язык, 1980. – С. 276-295.
17. Шахматов А.А. Синтаксис русского языка. – Л.: Учпедгиз, 1941.

Г.О.Козачук

МІСЦЕВИЙ ВІДМІНОК З ПРИЙМЕННИКОМ В У СТРУКТУРІ РЕЧЕННЯ

Грамматичні значення відмінків мають складну і різнопланову структуру. Передусім це можна пов'язати з тим, що за кожним відмінком закріплене те чи інше синтаксичне значення, яке виражається або за допомогою флексій, або флексій з прийменником.

Семантика відмінків розкривається у морфології і синтаксисі. Морфологічне значення їх залежить від місця у відмінковій парадигмі. Конкретного значення відмінок набуває лише у синтаксичних зв'язках, тобто, коли виконує певну синтаксичну функцію. І в реченні чи словосполученні граматичне значення відмінка виступає самостійним елементом певної синтаксичної структури. Відмінки не мають єдиного семантико-граматичного значення, тобто вони є полісемантичними, хоч за кожним з відмінків у мові закріпилося якесь основне значення. Наприклад, місцевий відмінок виражає місце дії (*в лісі, на дорозі, при будинкові*), хоч може також виражати час дії (*у цьому році, на наступному тижні*), спосіб дії (*цитувати по пам'яті, співчувати по щирості*), знаряддя дії (*грати на бандурі, працювати на верстаті*), об'єктне значення (*розумітися на фінансах*). Іноді місцевий відмінок виконує атрибутивну функцію (*сусідка по дачі, колега по кафедрі*).

Специфіка місцевого відмінка полягає в тому, що він не має безприйменникових форм. Його відмінкова парадигма у структурі речення переважно пов'язується з локально-просторовим обставинним значенням [10, 346], яке виражається через поєднання просторових [4, 203] прийменників **в(у), на, по, при, о, об** і флексій іменників відповідного роду і числа. Просторові прийменники разом з семантично нейтралізованими відмінками виражають статичність з проекцією на просторові параметри [3, 200].

Прийменники – обов'язковий і невід'ємний формант вираження семантики місцевого відмінка, первинною функцією якого є функція слабкокерованої форми, тому цей відмінок не обов'язковий при дієслові. Отже, на основі первинної функції